

*Mariusz Chrostowski**

ORCID: 0000-0002-5817-2687

Eichstätt-Ingolstadt, Niemcy

Prawicowy populizm jako wyzwanie dla edukacji religijnej w Polsce

Right-Wing Populism as a Challenge for Religious Education in Poland

Abstract: Right-wing populists in Poland have been instrumentalising the Catholic Church and the Christian religion for years to advance their political agendas through numerous manipulations and falsehoods while also exacerbating social dichotomies and fostering xenophobic attitudes in Polish society. These problematic phenomena are increasingly prevalent, especially among young Poles, and should be recognised as a significant challenge for religious education in schools. Therefore, this article aims not only to theoretically analyse the phenomenon of right-wing populism in Poland, considering its implications for democracy, the Catholic Church, young people and religious education, but also to propose conceptual and practical measures to counter right-wing populism.

Keywords: religious education; right-wing populism; democracy.

Abstrakt: Prawicowi populiści w Polsce od lat poddają instrumentalizacji Kościół katolicki i religię chrześcijańską. Czynią to, aby możliwie skutecznie osiągnąć założone plany polityczne za pomocą licznych manipulacji i kłamstw, a także potęgując dycho-

* Dr Mariusz Chrostowski, Lehrstuhl für Didaktik der Religionslehre, für Katechetik und Religionspädagogik, Katholische Universität Eichstätt-Ingolstadt, Niemcy; e-mail: mariusz.chrostowski@ku.de.

tomie społeczne i postawy ksenofobiczne w polskim społeczeństwie. Owe problematyczne zjawiska szerzą się dziś szczególnie wśród młodych Polaków i należy je tym samym uznać za naglące wyzwanie dla szkolnej edukacji religijnej. W tym kontekście celem niniejszego artykułu jest nie tylko teoretyczna analiza zjawiska prawicowego populizmu w Polsce, z uwzględnieniem jego oddziaływania na demokrację, Kościół katolicki, młodych ludzi, jak i samą edukację religijną, lecz także, w efekcie, zaproponowanie koncepcyjnych i praktycznych implikacji przeciwdziałania prawicowemu populizmowi.

Słowa kluczowe: edukacja religijna; prawicowy populizm; demokracja.

1. Wprowadzenie

Bez wątplenia zarówno prawicowy, jak i lewicowy populizm należy uznać za naglące wyzwania polityczno-społeczne w sensie ogólnoeuropejskim (Mral i in., 2013; Noury i Roland, 2020; Ivanov, 2024; Cevera-Marzal, 2024). W Polsce szczególnie ten pierwszy poddaje Kościół katolicki i religię chrześcijańską instrumentalizacji, sprowadzając je do poziomu „narzędzi” służących zdobyciu wpływu na serca i umysły obywateli poprzez kreowanie wąsko rozumianej tradycji, stabilności i narodowo-religijnej tożsamości (Herbert, 2019, s. 34–35; Chrostowski, 2021a, s. 91; Leśniczak, 2024, s. 259–260). W tym kontekście nie do pominięcia jest także fakt, że wraz z pogorszeniem się stanu polskiej demokracji (Sadurski, 2018) można zaobserwować wzrost nastawień ksenofobicznych wobec osób z innych niż chrześcijańskie kręgów kulturowych i religijnych – szczególnie wśród młodych ludzi między 18. a 34. rokiem życia (Hall i Mikulska-Jolles, 2016, s. 7), a także utożsamianie się z radykalnymi ruchami religijno-nacjonalistycznymi, jak np. Młodzież Wszechpolska (Tronina, 2020).

Problematyczne zjawiska i trendy, które są ściśle powiązane z działalnością prawicowych populistów, nie mogą pozostać obojętne dla osób odpowiedzialnych za ogólnie rozumianą edukację i wychowanie (Chrostowski, 2021b, 2022a; Petrie i in., 2019; Mårdh i Tryggvason, 2017; Szelewa, 2021), a także za samą edukację religijną (= lekcja religii; katecheza szkolna) (Chrostowski, 2022b), gdyż lekcja religii w polskiej szkole stanowi miejsce holistycznego rozwoju osoby ucznia (Chrostowski, 2021c, s. 45–47; Mąkosza, 2016, s. 8–10) i wyposaża go w kompetencje umożliwiające bycie świadomym

obywatelem (Dziekoński, 2010, s. 154–158). Zasadność tej tezy potwierdza również fakt, że edukacja religijna w polskiej szkole postrzegana jest także jako służba człowiekowi i demokracji (Dłuska, 2017, s. 352).

Celem niniejszego artykułu jest teoretyczna analiza zjawiska prawicowego populizmu w Polsce i jego oddziaływania na Kościół katolicki i młodych ludzi, a także przedstawienie go jako wyzwania dla edukacji religijnej. Jako efekt przeprowadzonej analizy zaproponowane zostaną koncepcyjne i praktyczne implikacje, dotyczące religijno-pedagogicznych „dróg” przeciwdziałania prawicowemu populizmowi. Ponadto należy pamiętać, że podjęta problematyka jest bardzo złożona i niemożliwa do przeanalizowania w ramach niewielkiego objętościowo artykułu. W związku z tym niniejszy tekst zawiera przegląd, wybór i opracowane efekty analiz w odniesieniu do antyspołecznej i antydemokratycznej działalności prawicowych populistów i jej wpływu na procesy kształcenia religijnego w polskich szkołach.

2. Prawicowy populizm w Polsce: kluczowe cechy i charakterystyki

Zdefiniowanie zjawiska populizmu¹ w ramach dyskursu naukowego – pomimo licznych prac na temat populizmu w Polsce (przegląd badań zob. m.in. Murzańska, 2011; Lipiński i Stępińska, 2020) – jest trudne, ponieważ nie udało się jak dotychczas wykształcić jednolitego paradygmatu w zakresie jego istoty i zasadniczych cech (Hudsky, 2021, s. 284). Ogólnie rzecz ujmując, można powiedzieć, że polscy badacze odwołują się zazwyczaj do koncepcji zagranicznych ekspertów, wśród których najczęściej cytowani są m.in. M. Canovan, J. Jagers, E. Laclau, C. Mudde, M. Rooduijn, P. Taggart, A. Taguieff (Lipiński i Stępińska, 2020, s. 25, 28). Ponadto wymieniane są klasyczne elementy populizmu, takie jak istnienie dwóch jednorodnych i antagonistycznych grup, m.in. „lud” (mądry i czysty) i „elita” (uprzywilejowana, skorumpowana i arogancka) (Stępińska i in., 2017, s. 311). Podkreślają oni także, że populizm – w aspekcie doktrynalnym i socjotechnicznym – odnosi się do demagogii i negatywnych stereotypów, np. etnicznych lub rasowych

¹ Autor, posługując się terminem „populizm” w odniesieniu do polskiego kontekstu społeczno-politycznego, ma zawsze na myśli jego prawicową odmianę.

(Dzwończyk, 2006, s. 27; Tyrała, 2018, s. 14). Ponadto wskazywane są trzy główne typy prawicowego populizmu wśród Polaków (Chrostowski, 2023b, s. 50, por. także: Jakubowska, 2004; Lipiński i Stępińska, 2020):

- a) populizm proceduralny, oparty na założeniu, że partie polityczne nie dbają o ludzi i że ludzie wcale nie potrzebują partii politycznych;
- b) populizm ksenofobiczny, którego wyrazem jest przekonanie, że Polska nie powinna być członkiem Unii Europejskiej, a zadaniem polskiej dyplomacji jest obrona politycznej, ekonomicznej i kulturowej suwerenności Polski;
- c) populizm sektorowy, wyrażający się w akceptowaniu bezwzględnego traktowania przestępców oraz uznaniu silnej pozycji Kościoła i państwa.

Należy także zauważyć, że nie można pochopnie stawiać znaku równości między populizmem zachodnio- i wschodnioeuropejskim (Hartleb, 2013; Merkel i Scholl, 2018). W Polsce, jak i w całej Europie Środkowo-Wschodniej, naznaczonej doświadczeniem komunizmu, silna jest postawa antypaństwowa, która ujawnia się nie tylko w negocjowaniu czy wręcz odrzucaniu zinstytucjonalizowanego sposobu uprawiania polityki, ale także w krytyce partii politycznych i braku szacunku dla instytucji państwowych (Lipiński i Stępińska, 2020, s. 37). Wielu badaczy wskazuje również, że przystąpienie do Unii Europejskiej uruchomiło w polskim społeczeństwie historycznie motywowane lęki przed utratą suwerenności (Buzalka, 2008; Lipiński i Stępińska, 2020), a kryzys migracyjny w Europie z 2015 roku stał się nie tylko narzędziem walki politycznej, ale też podstawą do identyfikacji migrantów z Bliskiego Wschodu i Afryki jako źródła terroryzmu lub gotowości do zniszczenia cywilizacji chrześcijańskiej (Krzyżanowska i Krzyżanowski, 2018, s. 615).

W tym miejscu warto wyeksponować główne charakterystyki populizmu prawicowego w Polsce na podstawie relacji, jakie zachodzą między tym zjawiskiem a Kościołem katolickim i młodym pokoleniem Polaków.

2.1. Prawicowy populizm i Kościół katolicki

Szczegółnej specyfiki zjawiska prawicowego populizmu w Polsce można dopatrywać się we wspólnocie wartości, która łączy go z Kościołem katolickim. Można do nich zaliczyć m.in. postawę etnocentryczną, wyrażaną w odnie-

sieniach do narodu; surowe zasady porządku moralnego; obronę patriarchalnego modelu rodziny i tradycyjnych ról pełnionych przez jednostki w społeczeństwie (Lipiński i Stępińska, 2020, s. 33). Ponieważ około 87% Polaków to katolicy (Cooperman i in., 2017, s. 9), chrześcijaństwo zajmuje ważne miejsce w życiu i debacie społeczno-politycznej, co sprzyja temu, że jest ono często narażone na „populistyczne pokusy”, które przejawiają się w niechlubnym sojuszu polityki, religii i władzy (Hennig, 2016; Chrostowski, 2023a).

Polscy prawicowi populiści czerpią z chrześcijaństwa zarówno określoną tradycję, jak i podstawy tożsamości narodowej oraz cywilizacyjnej. Mają one pomóc przede wszystkim w politycznym zwalczaniu wszelkich przejawów kultury liberalno-demokratycznej i pluralizmu społeczno-kulturowego (Yilmaz i Morieson, 2021, s. 14; Morieson, 2021, s. 175), wśród których za jednego z najbardziej zaciętych „wrogów” tego, co „polskie” i „katolickie”, uznano ruch LGBT i ideologię gender (Mole i in., 2021; Korolczuk, 2020). Prowadzi to przede wszystkim do moralizatorskiego dyskursu, który wzmacnia silną pozycję instytucjonalną Kościoła katolickiego w Polsce i jego organizacji medialnych, takich jak katolickie Radio Maryja czy Telewizja Trwam (Krzemiński, 2017, s. 85). Za jeden z priorytetów swoich rządów prawicowi populiści uważają w efekcie utrzymanie nadrzędnej roli chrześcijaństwa w Polsce, jak i rechrystianizację Europy (Yilmaz i Morieson, 2021, s. 14).

2.2. Prawicowy populizm i młodzi Polacy

Jeśli chodzi o młodych Polaków z wyraźnie zdefiniowanymi poglądami politycznymi, to ponad dwie piąte z nich (42%) miało w 2018 roku poglądy prawicowe (Badora i in., 2019, s. 115–117). Wyniki wyborów w Polsce w 2014 i 2015 roku pokazały, że ponad 40% wyborców populistycznej organizacji politycznej „Kukiz’15” miało poniżej 25. roku życia (Lipiński i Stępińska, 2020, s. 39), natomiast w wyborach parlamentarnych w październiku 2019 roku dzięki głosom młodego pokolenia udało się przekroczyć próg wyborczy – uzyskując 6,8% wszystkich głosów – skrajnie prawicowej partii „Konfederacja”, za którą opowiadało się około 20% młodych ludzi (Junes, 2020). W tym kontekście istotny jest także fakt, że 26% młodych Polaków (Badora i in., 2019, s. 137) popierało działanie skrajnych prawicowych grup, takich

jak np. Młodzież Wszechpolska, wykorzystujących religię chrześcijańską i Kościół katolicki do szerzenia skrajnie rasistowskich i ultranacjonalistycznych haseł (Tronina, 2020, s. 69). Ostatnie wybory, a więc te z 2023 roku – przy frekwencji wyborczej wynoszącej 68,8% wśród osób w wieku od 18 do 29 lat – charakteryzuje spadek poparcia dla prawicowych populistów. We wspomnianej grupie wiekowej otrzymali oni łącznie 31,6% głosów, tj. 16,9% Konfederacja i 14,7% Prawo i Sprawiedliwość (Ćwiek-Świdecka, 2023).

Badacze wskazują, że poparcie dla populistycznej prawicy wśród młodych Polaków jest ściśle powiązane z wartościami autorytarnymi i nacjonalistycznymi (Sińczuch i in., 2021; Tronina, 2020), a także zakorzenione w niepokoju kulturowym, wynikającym z prawicowej polityki, skierowanej przeciwko imigrantom z Bliskiego Wschodu i Afryki (Bartoszewicz, 2019, s. 165; Hall i Mikulska-Jolles, 2016, s. 7). Warto podkreślić, że w 2017 roku 87% osób w wieku 18–24 lata sprzeciwiało się przyjęciu muzułmańskich uchodźców (Starnawski, 2017, s. 64). Ponadto wśród uczniów szkół średnich w Polsce panuje duży sceptycyzm wobec Unii Europejskiej, którą uznają za niewiarygodną, kłamliwą i sprzeczną z polskimi interesami narodowymi. Podatność młodych Polaków na skrajnie prawicową retorykę należy wiązać przede wszystkim z faktem, że swoją wiedzę na tematy społeczno-polityczne – zazwyczaj bez sprawdzania przekazywanych informacji – czerpią głównie z Internetu, a w szczególności z kanałów YouTube, prowadzonych przez skrajnych konserwatystów (Bartoszewicz, 2019, s. 165).

Prawicowy populizm w Polsce to zjawisko złożone i kompleksowe, które przybiera specyficzne, wrogie demokracji oblicze ideologiczne (Lipiński i Stępińska, 2020, s. 26), gdy przeplata się z elementami ksenofobii, wykluczenia, nacjonalizmu, autorytaryzmu, jak i tradycyjnej, konserwatywnej etyki i moralności (Mudde, 2007, s. 21). Co więcej, polskie populistyczne partie prawicowe otwarcie włączają zagadnienia religijne do swoich programów (Tronina, 2020, s. 69) po to, aby na ich podstawie instrumentalizować jakąś etniczną, polityczną, seksualną czy też religijną mniejszość i wpłynąć na to, aby była ona postrzegana jako społeczne zagrożenie. W tym sensie ważnym aspektem prawicowego populizmu jest polityka strachu, połączona z ignorancją, opartą na waloryzacji zdrowego rozsądku, antyintelektualizmu, w wielu wypadkach gloryfikacji antyosiwieceniowego i antymodernistycznego myślenia (Lipiński, 2020, s. 61).

3. Prawicowy populizm jako wyzwanie dla religii i edukacji religijnej

Przeprowadzona w pierwszym kroku analiza teoretyczna, która prezentuje zarys politycznych, społeczno-kulturowych i religijnych wyzwań płynących ze zjawiska prawicowego populizmu w Polsce, pozwala na stwierdzenie, że populizm nad Wisłą należy postrzegać jako wyzwanie dla edukacji religijnej, ponieważ ideologiczne zawłaszczanie religii przez populistów stanowi jeden z kluczowych elementów ich politycznej taktyki. Należy pamiętać, że chrześcijańska doktryna religijna, która na pierwszy rzut oka zbudowana jest wokół nauczania o miłości bliźniego (Mt 22,36–40; Rz 13,10), może stanowić w paradoksalny sposób również pewnego rodzaju katalizator do wzmacniania pozycji populistycznych, antyspołecznych i faszystowskich (Rebenstorf, 2018, s. 318; Chrostowski, 2021a, s. 91). Niebezpieczeństwo zapożyczania i nadużywania przez prawicowych populistów chrześcijańskich treści, przekonań, wartości, terminów i symboli (Becker, 2018; Chrostowski, 2021a) dotyczy przede wszystkim czterech następujących kwestii, którym przypisuje się podstawowe znaczenie w toku szkolnej edukacji religijnej:

- a) Kwestia ideologiczna: kształtowanie tożsamości chrześcijańskiej u uczniów (tzw. tożsamości ucznia Chrystusa), opartej na wyznawanej wierze, jest jednym z podstawowych zadań lekcji religii w polskim systemie oświaty (Konferencja Episkopatu Polski [KEP], 2010a, 2018). Należy jednak pamiętać, że tożsamość religijna staje się dla populistów punktem wyjścia do konstruowania tożsamościowej polityki. Wartości religijne stanowią w tym sensie ideologiczny rdzeń i mają na celu ułatwienie stworzenia „nieba na ziemi” dla populistycznych wyznawców, a także klarowne odgraniczenie osób „przynależących” do danej grupy od tych, którzy znajdują się „poza” nią, np. chrześcijanie i muzułmańscy migranci (Yilmaz i in., 2021, s. 4).
- b) Kwestia doktrynalna: zapoznanie uczniów z doktryną Objawienia Bożego i nauczaniem Kościoła to jeden z podstawowych elementów rozwijania poznania wiary w toku edukacji religijnej w polskiej szkole (KEP, 2010a, 2018). Populiści wykorzystują natomiast zagadnienie Objawienia do szerzenia politycznego roszczenia dotyczące domniemanej wyłączności na posiadanie jedynej, właściwej i bezwzględnej „prawdy” (Chrostowski, 2021a, s. 94), mającej potęgować

dychotomie społeczne i poczucie zagrożenia poprzez deprecjonowanie wartości innych religii lub światopoglądów, np. sprowadzenie islamu do poziomu „religii terrorystów” (Goździak i Márton, 2018).

- c) Kwestia moralna: jednym z głównych zadań, które stoją przed edukacją religijną w polskiej szkole, jest formacja moralna. Obejmuje ona nie tylko kształtowanie u uczniów sumienia, postaw moralno-etycznych lub samooceny, ale także usposabia ich do wartościowania lokalnych, krajowych, ogólnoeuropejskich i globalnych zjawisk społeczno-religijnych w świetle Dekalogu i nauczania Kościoła katolickiego (KEP, 2010a, 2018). Prawicowi populiści, wyolbrzymiając i przywłaszczając sobie tradycyjne wartości (zwłaszcza te związane z katolickim postrzeganiem rodziny), bezdyskusyjnie odrzucają i prezentują jako realne zagrożenie dla chrześcijańskiej cywilizacji wszystko to, co wykracza poza konserwatywne postrzeganie świata i człowieka, np. homoseksualizm lub teorię gender (Korolczuk, 2020, s. 166).
- d) Kwestia wokacyjna: podstawa programowa nauczania religii w polskich szkołach przewiduje ukazanie ogólnych zarysów historii zbawienia jako działania miłosiernego Boga w dziejach świata i ludzi, co dokonuje się szczególnie poprzez zapoznanie uczniów z życiem Bożych „posłańców”, do których należą m.in. prorocy lub apostołowie (KEP, 2010a, 2018). Populistyczni przywódcy, w ramach swoich działań, upodabniają się świadomie do wielkich postaci religijnych (np. naśladują sposób przemawiania, mowę ciała, ubiór), aby w oczach zwykłych obywateli stać się „świętymi” wybrańcami lub uosobieniem Bożych zamiarów (Yilmaz i in., 2021, s. 4).

W tym miejscu warto ponownie podkreślić, że postrzeganie prawicowego populizmu jako wyzwania pedagogiczno-religijnego związane jest także z faktem, że lekcja religii w polskiej szkole – w oparciu o wytyczne zawarte w curriculach szkolnego nauczania religii (KEP, 2010a, 2010b, 2018, 2019) – zakłada cele edukacyjno-wychowawcze, ukierunkowane nie tylko na rozwój wiary, ale też na osobowo-społeczny rozwój uczniów. Istotnym elementem edukacji i wychowania chrześcijańskiego jest bowiem integralność, która bierze pod uwagę wszystkie sfery rozwoju i działalności (także politycznej) człowieka (Dziekoński, 2010, s. 154; Łabendowicz, 2020, s. 30–32). W tym sensie lekcja religii – w ramach edukacyjno-wychowawczej współpracy międzyprzedmiotowej w szkole (Chrostowski, 2021b, s. 182) – ma na

celu nie tylko umożliwienie młodym ludziom samodzielnego uczestnictwa w życiu społecznym i aktywnego udziału w kształtowaniu demokracji, ale także wzięcia odpowiedzialności za siebie i innych. Jest to o tyle istotne, że tradycja biblijno-chrześcijańska, leżąca u podstaw edukacji religijnej, stanowi ideowe korzenie współczesnych demokracji europejskich (Chrostowski, 2022b, s. 49).

4. „Drogi” religijno-pedagogicznego przeciwdziałania prawicowemu populizmowi na lekcjach religii

Mając na uwadze nie tylko społeczno-polityczny kontekst funkcjonowania prawicowych populistów w Polsce oraz rozumienie populizmu jako wyzwania dla edukacji religijnej, lecz także „blaski” i „cienie” obecnego modelu nauczania religii w polskich szkołach (więcej na ten temat: Zając, 2015; Jedynek, 2018; Klimski, 2021), trzeba tu zapytać o możliwości religijno-pedagogiczne, sprzyjające efektywnemu przeciwdziałaniu temu antyspołecznemu i antydemokratycznemu zjawisku. Wydaje się, że na szczególną uwagę – w świetle przeprowadzonej analizy – zasługują następujące koncepcyjno-praktyczne implikacje:

1. Włączenie do przedmiotowego curriculum nauczania religii jednostek lekcyjnych dotyczących społeczno-religijnych zagrożeń związanych z prawicowym populizmem

W ramach programów szkolnego nauczania religii w Polsce (KEP, 2010a, 2010b, 2018, 2019) lekceważony jest aspekt polityczny oraz pomijane są kontrowersyjne tematy o charakterze historycznym i społeczno-kulturowym, które stanowią oś argumentacji prawicowych populistów. Ponadto brakuje krytycznego zapoznania uczniów z zagrożeniami związanymi z „zawłaszczeniem” przez populistów religii chrześcijańskiej, a szczególnie jej treści, symboli, zasad moralno-etycznych itd. W tym kontekście jako coś koniecznego jawi się uzupełnienie przedmiotowego curriculum (np. w szkołach ponadpodstawowych) o m.in. jednostki lekcyjne: 1. Krytyczna analiza przyczyn prawicowego populizmu i sposobów, w jaki wykorzystuje on chrześcijaństwo (jak i inne religie; zob. Chrostowski, 2021a; Lesch, 2020;

Marzouki i in., 2016) do swoich antyspołecznych celów; 2. Demaskacja „messańskiego” wizerunku prawicowych populistów; 3. Pozytywna prezentacja chrześcijańskich korzeni demokracji i ukazanie ich znaczenia dla pokojowego współistnienia w pluralistycznych społeczeństwach (Chrostowski, 2022b, s. 54).

2. Wzmocnienie funkcji krytycznej i integracyjno-legitymizacyjnej edukacji religijnej

W toku edukacji religijnej należy we wzmożony sposób kształtować u uczniów krytyczne, a więc w pełni świadome, odniesienie do zjawiska populizmu i związanych z nim zagrożeń dla demokracji i życia społecznego. Istnieje więc pilna potrzeba usposabiania młodych ludzi do obrony prodemokratycznych wartości (np. solidarności, sprawiedliwości, pokoju, tolerancji), dobra wspólnego i praw każdego człowieka – niezależnie od pochodzenia, wyznawanej religii, światopoglądu czy orientacji seksualnej (tamże). Przy czym istotne jest również, aby dane informacje i wartości nie były tylko i wyłącznie przekazywane, lecz także świadomie i celowo rozwijane i prodemokratycznie uzasadniane, np. w ramach sytuacyjnych i osadzonych w aktualnym kontekście społeczno-politycznym warsztatów, które mogłyby przybrać charakter dobrowolnej oferty pozalekcyjnej, np. w oparciu o realizację założeń szkolnego programu wychowawczo-profilaktycznego lub szeroko rozumianą współpracę z Ośrodkiem Rozwoju Edukacji w Warszawie (Chrostowski, 2022c, s. 189–190). Chodzi tu zatem o zintegrowanie i legitymizację chrześcijańskich, prospołecznych wartości z osobistym życiem ucznia (Dłuska, 2017, s. 350–351), a z drugiej strony także o „poszanowanie autonomii obszarów, w jakich żyje człowiek, tj. płaszczyzn wyłącznie świeckich oraz tych związanych z wiarą oraz religijnością” (tamże, s. 348).

3. Poszerzenie spektrum interakcji dialogiczno-inkluzyjnych w ramach edukacji religijnej

Zarówno dialog, jak i inkluzja to dwa podstawowe „narzędzia”, których znaczenie religijno-pedagogiczne jest nie do przecenienia w obliczu wyzwań związanych z prawicowym populizmem w Polsce. Dialog – rozumiany jako „życzliwe i twórcze spotkanie, inspirowane poszukiwaniem pełnej prawdy i autentycznej miłości, bez których nie ma trwałego humanizmu”

(Bagrowicz, 2010, s. 219–220) – jest podstawą nabycia przez uczniów pro-demokratycznych kompetencji, takich jak zdolność do wypracowywania kompromisów, negocjowania, zawierania umów czy też współdziałania z pluralistycznym otoczeniem (Olczak, 2015, s. 95, 98). Inkluzja natomiast, pozwalająca postrzegać szkołę „jako miejsce wspierające i wspomagające nie tylko naukę, lecz także [kształtowanie] przez uczniów (a także i nauczycieli) ich własnego życia” (Chrostowski, 2021d, s. 18), musi być płaszczyzną budowania poczucia przynależności do grupy, bezpieczeństwa emocjonalnego i fizycznego, akceptacji oraz prawa jednostki do współdziałania w podejmowaniu decyzji (Surzykiewicz, 2007, s. 7). Interakcje dialogiczno-inkluzyjne muszą zająć w ramach edukacji religijnej centralną pozycję, gdyż „do” demokracji i „o” demokracji nie da się kształcić młodych ludzi w sposób autorytarny (Śliwerski, 2011, s. 76), a także pomóc przezwyciężyć wzmagane przez populistów dychotomie pomiędzy określonymi kulturami, religiami, tradycjami, narodami itd. (Orłowska, 2012, s. 142). Ponadto istotne jest również promowanie przebaczenia i porozumienia w kontekście polityczno-społecznym jako wartości sprzyjających kształtowaniu wspólnoty pomimo różnic oraz stabilności społecznej (Horowski, 2019, 2024).

4. Wspieranie budowy kapitału społecznego oraz promowanie postaw pro-demokratycznych

Wspieranie budowy kapitału społecznego, który – najprościej rzecz ujmując – można zdefiniować jako „zgeneralizowane normy zaufania i wzajemności, zasoby wiedzy oraz zasoby tożsamościowe, wartości i więzi społeczne” (Gierszewski i Tomala, 2020, s. 102), należy uznać za podstawowy cel edukacji religijnej, służący reedukacji populistycznych tendencji i powiązanych z nią rozmaitych antydemokratycznych postaw, do których należą m.in. dyskryminacja muzułmańskich imigrantów i osób homoseksualnych (Krzyżanowska i Krzyżanowski, 2018; Yermakova, 2021). Chodzi więc o to, aby w toku edukacji i wychowania moralno-religijnego w harmonijny sposób łączyć cele indywidualne i społeczne (Kostkiewicz, 2013, s. 249). Szkolne nauczanie religii (ze względu na silne konotacje z chrześcijańską religią, religijnością i duchowością rozumianymi jako zasoby osobowe i kapitał społeczny; Surzykiewicz, 2015) przyczynia się nie tylko do wzmocnienia związków w danej grupie, ale także generuje wspólne normy, które zwiększają poziom

zaufania społecznego i są tym samym bazowym komponentem społeczeństwa demokratycznego (Gierszewski i Tomala, 2020, s. 104).

5. Prodemokratyczne i prospołeczne ukierunkowanie szeroko rozumianej „praxis” szkolnych lekcji religii

W pierwszym rzędzie chodzi tu o działania o charakterze katechetyczno-ewangelizacyjnym, które związane są z faktem, że istniejący obecnie model edukacji religijnej w Polsce zezwala na nie w czasie lekcji (Ofmański, 2010). Należy pamiętać, że istotną rolę odgrywają w tym zakresie pozytywne formy pobożności ludowej (Chrostowski, 2022b, s. 55), do których uczniowie są szczególnie przywiązani, gdyż, jak pokazują badania empiryczne, praktyka religijna jest swoistym „parasolem”, chroniącym przed pravicowym populizmem (Turska-Kawa i Wojtasik, 2020). Najprostszy przykład stanowi w tym kontekście chociażby wspólna modlitwa z uczniami (np. za osoby wykluczone, dyskryminowane), krótki impuls duchowy (np. dotyczący wartości innych kultur i religii, solidarności, tolerancji) lub – poza lekcjami – celebrowanie nabożeństw (także o ekumenicznym i międzyreligijnym charakterze). Ponadto należy zaangażować uczniów w konceptualizację wspomnianych form pobożności, aby mogli uważać je nie tylko za „własne”, ale także w pełni identyfikować się z ich treścią i przesłaniem (Chrostowski, 2022b, s. 55).

Uczniowie starszych klas, a przede wszystkim szkół ponadpodstawowych – na podstawie powszechnie dostępnych analiz dyskursu, artykułów prasowych lub nagrań video, zawierających antydemokratyczne i antyspołeczne wypowiedzi pravicowych populistów (zob. m.in. Sydow, 2016; Telewizja Opolskie, 2016) – powinni być szkoleni na lekcjach religii, a także w ramach korelacji międzyprzedmiotowej, np. z lekcjami WOS-u, zajęć warsztatowych z psychologiem szkolnym, z zakresu zrównoważonej strategii prowadzenia rozmów z populistami, w ramach której należy (Matuschek i Morcos, 2016): a) skupić się najlepiej na jednym temacie; b) uważać na techniki retoryczne wykorzystywane do wspierania fałszywych informacji, takie jak przywoływanie fałszywych ekspertów, zniekształcone informacje, cytowanie danych naukowych bez podawania źródła, teorie spiskowe itp.; c) skupić się na rasistowskich elementach wypowiedzi; d) zakwestionować treści, rozpowszechniające fałszywe stwierdzenia, plotki lub kwestie, które

nie są w żaden sposób powiązane; e) podkreślić, że podawane informacje są próbą wprowadzenia ludzi w błąd, głoszenia fałszywych twierdzeń lub zwykłych plotek; f) demaskować agresywną strategię rozmowy, a także zmanipulowany i nieuczciwy styl rozmowy (np. poprzez używanie pseudonaukowych argumentów, pomijanie tematów itp.); g) starać się zdemaskować rozbudowane, niejasne i zmanipulowane konstrukcje obrazu przeciwnika, np. niebezpiecznego uchodźcy z Bliskiego Wschodu; h) zadawać rzeczowe pytania i krytycznie dopytywać o szczegóły. Ponadto nie można zapominać, że trening w obrębie zrównoważonej strategii prowadzenia rozmów z populistami musi być poprzedzony odpowiednim wprowadzeniem teoretycznym i uwrażliwieniem uczniów na fakt, że między interesami prawicowych populistów a odpowiedzialnością społeczną często istnieje tylko cienka granica, a wiarygodność w komunikacji jest nie tylko wyrazem odpowiedzialności, ale także kluczem do wysokiej skuteczności komunikacyjnej. Wiarygodna komunikacja jest szczególnie przydatna w sytuacjach krytycznych i tylko taka komunikacja może być w dłuższej perspektywie skuteczna i efektywna (Griepentrog, 2014, 2016).

Młodzi ludzie korzystają głównie z mediów społecznościowych, takich jak: Instagram, Facebook, TikTok, Twitter itp. (Wojda i in., 2021), gdzie również prawicowi populiści rozpowszechniają manipulacje i kłamstwa polityczne (Gründl, 2020). W tym kontekście konieczne jest ubogacanie procesu szkolnego nauczania religii o praktyczne ćwiczenia z zakresu rozwijania u uczniów kompetencji medialnych. Oznacza to nie tylko sprawne posługiwanie się nowymi technologiami, ale także umiejętność selekcji, krytycznej analizy i twórczego wykorzystania informacji (Gapski i in., 2017). Jest to ważne, ponieważ media w społeczeństwie demokratycznym mają za zadanie kształtować opinię, kontrolować, bawić, informować oraz potencjalnie oświecać i edukować wszystkich członków społeczeństwa (Manzel, 2017). W sensie praktycznym kształcenie i rozwijanie kompetencji medialnych na lekcjach religii może przybierać różne formy (Małek, 2018), np. w początkowej części lekcji uczniowie szkoły ponadpodstawowej powinni samodzielnie znaleźć w Internecie tekst autorstwa P. Cywińskiego, F. Katnera i J. Ziółkowskiego (2019), dotyczący manipulacji w obrębie zarządzania strachem przez polityków, a następnie we wskazanych przez nauczyciela fragmentach zaznaczyć słowa kluczowe, które charakteryzują ów problematyczny fenomen, a także grupy osób dyskryminowanych (np. uchodźcy z Bliskiego Wscho-

du). W podsumowaniu powinny zostać określone cechy charakterystyczne manipulacji stosowanych przez prawicowych populistów, jak i „innych”, stanowiących rzekome zagrożenie. Następnie w grupach uczniowie powinni szukać w Internecie konkretnych wystąpień polityków (video lub artykuły prasowe) i dokonywać ich oceny w świetle nauczania papieża Franciszka na temat uchodźców (zob. m.in. Rezmer, 2019). W podsumowaniu zadaniem nauczyciela będzie przedstawienie uczniom zagrożenia, płynącego z populistycznych manipulacji w obrębie zarządzania strachem, a także zachęcanie uczniów do dyskusji i „burzy mózgów”, np. jak chrześcijanie mogą się bronić i zapobiegać takim zjawiskom.

Obok wspomnianych egzemplarycznych działań katechetyczno-ewangelizacyjnych i dydaktyczno-pedagogicznych powinno się dążyć do poszerzenia szkolnego nauczania religii o spotkania lub wyjazdy integracyjne zorientowane na doświadczenie, promujące pluralizm religijny i kulturowo-społeczny. Osobiste spotkania i integracja z ludźmi innych kultur, religii itp. stanowią najskuteczniejszą profilaktykę postaw ksenofobicznych, rasistowskich i dyskryminacyjnych związanych z prawicowym populizmem (Leimgruber, 2008; Chrostowski, 2021c, 2022c). W tym sensie czymś niezwykle cennym byłoby spotkanie z przedstawicielami mniejszości muzułmańskiej w Polsce, wizyta w meczecie, wspólne przygotowanie i konsumpcja posiłku, który respektowałby muzułmańską tradycję itd.

5. Podsumowanie

Podsumowując, należy podkreślić, że edukacja religijna, w obliczu różnorodnych wyzwań związanych z prawicowym populizmem, ma do odegrania niezwykle istotną rolę zarówno dziś, jak i w przyszłości, gdyż „demokratyczne państwo prawa karmi się etosem swoich obywateli” (Brezinka, 2005, s. 32). Co więcej, nie jest ono samo w stanie – bez utraty posiadanej neutralności światopoglądowej – wytworzyć kanonu podstawowych wartości, które są niezbędne dla jego prawidłowego funkcjonowania (Dłuska, 2017, s. 350).

Szkolna lekcja religii powinna zatem ewoluować w stronę przedmiotu, który jest nie tylko świadomy swojej politycznej „jakości” (Spichal i Reimann, 2019; Chrostowski, 2022d) i odpowiedzialności za prodemokratyczny rozwój społeczeństwa, ale także przyczynia się do wyposażenia uczniów

w kompetencje umożliwiające krytyczną konfrontację z populistycznymi kłamstwami, manipulacjami i antydemokratycznymi hasłami. W tym kontekście należy przede wszystkim wskazać na potrzebę: a) włączenia do przedmiotowego curriculum nauczania religii jednostek lekcyjnych, dotyczących społeczno-religijnych zagrożeń związanych z prawicowym populizmem; b) wzmocnienia funkcji krytycznej i integracyjno-legitymizacyjnej edukacji religijnej; c) poszerzenia spektrum interakcji dialogiczno-inkluzyjnych w ramach edukacji religijnej; d) wspierania budowy kapitału społecznego oraz promowania postaw prodemokratycznych.; e) prodemokratycznego i prospołecznego ukierunkowania szeroko rozumianej „praxis” szkolnych lekcji religii.

Niezmiernie ważna jest konstatacja, że w obliczu wyzwań, związanych z prawicowym populizmem w Polsce, potrzeba przede wszystkim odwagi osób odpowiedzialnych za formę i kształt edukacji religijnej do tego, aby podjąć zdecydowane działania na rzecz uczynienia z tego przedmiotu „kuźni” spotkania ponad wszelkimi podziałami i żywego dialogu.

Bibliografia

- Badora, B., Głowacki, A. i Herrmann, M. (2019). Młodzież o polityce i demokracji. W: M. Grabowska i M. Gwiazda (red.), *Młodzież 2018* (s. 99–139). Warszawa: CBOS, Krajowe Biuro do Spraw Przeciwdziałania Narkomanii.
- Bagrowicz, J. (2010). Dialog w edukacji religijnej. *Paedagogia Christiana*, 26(2), 215–232.
- Bartoszewicz, W. (2019). Nacjonalizm na przykładzie Młodzieży Wszechpolskiej. *Biuletyn Kryminologiczny*, 26, 161–175.
- Becker, G. (2018). Rechtspopulismus und Christentum. Pobrano 12 grudnia 2023 z: <http://www.proscientia.at/Datei-Download/402/Gudrun+BECKER%2C+Rechtspopulismus+und+Christentum%2C+22.10.2018%2C+Linz.pdf>.
- Brezinka, W. (2005). *Wychowanie i pedagogika w dobie przemian kulturowych*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Buzalka, J. (2008). Europeanisation and Post-Peasant Populism in Eastern Europe. *Europe Asia Studies*, 60(5), 757–771.
- Cevera-Marzal, M. (2024). A Populist Turn in the European Left. What is New, and What is Not? *European Politics and Society*, 25(2), 249–265.

- Chrostowski, M. (2021a). „Bezbożny sojusz”? Populizm i wiodące religie monoteistyczne. *Przeгляд Politologiczny*, 26(2), 89–103.
- Chrostowski, M. (2021b). Edukacja w obliczu populizmu: trudności i perspektywy. *Pedagogika Społeczna*, 81–82(3–4), 171–189.
- Chrostowski, M. (2021c). *Schulpastoral für alle! Religionspädagogische und pastorale Impulse deutscher Schulpastoral für ein schulpastorales Modell in Polen (am Beispiel der Diözese Lomza)*. Berlin: LIT.
- Chrostowski, M. (2021d). Niewykorzystana szansa? O inkluzywnym potencjale niemieckiej koncepcji duszpasterstwa szkolnego jako źródle inspiracji dla Kościoła w Polsce. *Teologia i Człowiek*, 54(2), 9–25.
- Chrostowski, M. (2022a). O potrzebie wzmożonej edukacji międzykulturowej w obliczu prawicowego populizmu w Polsce. *Edukacja Międzykulturowa*, 29(3), 191–203.
- Chrostowski, M. (2022b). The Effects of Religious Education on Prodemocratic Positions in the Face of the Right-Wing Populism in Poland: Theoretical Analysis and Clues for Educational Practices. *Journal of Religious Education*, 70, 43–62.
- Chrostowski, M. (2022c). *Duszpasterstwo szkolne dla wszystkich! Niemiecka „Schulpastoral” jako źródło inspiracji dla działalności Kościoła katolickiego w polskiej szkole (na przykładzie Diecezji Łomżyńskiej)*. Berlin: LIT.
- Chrostowski, M. (2022d). „Nieobecny dyskurs”: o potencjale politycznym edukacji religijnej w Polsce. *Łódzkie Studia Teologiczne*, 29(3), 11–27.
- Chrostowski, M. (2023a). “Unholy Alliance”: Identification and Prevention of Ideological and Religious Frames Between Right-Wing Populism and Christianity in Poland. *Zeitschrift für Religion, Gesellschaft und Politik*, 7, 321–348.
- Chrostowski, M. (2023b). *Populismus als Herausforderung für religiöse Bildung in Polen – Empirische Analyse der Nähe und Distanz zu den populistischen Einstellungen bei Abiturientinnen und Abiturienten in Polen und ihre Relevanz für sozial- und religionspädagogische Praxis*. Herne: Gabriele Schäfer Verlag 2023.
- Cooperman, A., Sahgal, N. i Schiller, A. (2017). Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe. Pobrano 12 lutego 2024 z: <http://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/11/2017/05/15120244/CEUP-FULL-REPORT.pdf>.
- Cywiński, P., Katner, F. i Ziółkowski, J. (2019). Zarządzanie strachem. Jak prawnica wygrywa debatę publiczną w Polsce. Pobrano 15 marca 2024 z: <https://>

www.batory.org.pl/upload/files/Programy%20operacyjne/Forum%20Idei/Zarządzanie%20strachem.pdf.

- Ćwiek-Świedcka, J. (2023). Wybory 2023. PiS zaoferowało młodym przepełnione szkoły i Przemysława Czarnka. Pobrano 15 marca 2024 z: <https://www.rp.pl/opinie-polityczno-spoleczne/art39273721-joanna-cwiek-wybory-2023-pis-zaoferowalo-mlodym-przepelnione-szkoly-i-przemyslawa-czarnka>.
- Dłuska, K. (2017). Nauka religii w szkole publicznej – kościelny przywilej czy służba demokracji? *NURT SVD*, 51(2), 336–353.
- Dziekoński, S. (2010). Wychowanie jako zadanie szkolnej lekcji religii katolickiej. *Studia Katechetyczne*, 7, 149–165.
- Dzwonczyk, J. (2006). Postawy populistyczne w społeczeństwie polskim. *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie*, 706, 27–42.
- Gapski, H., Oberle, M. i Stauffer, W. (red.). (2017). *Medienkompetenz Herausforderung für Politik, politische Bildung und Medienbildung*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Gierszewski, D. i Tomala, J. (2020). Przestrzenie edukacji obywatelskiej dorosłych – aktywizacja środowiska w działaniach Kościoła katolickiego. *Edukacja Ustawiczna Dorosłych*, 3, 99–108.
- Goździak, E. M. i Márton, P. (2018). Where the Wild Things Are: Fear of Islam and the Anti-Refugee Rhetoric in Hungary and in Poland. *Central and Eastern European*, 7(2), 125–151.
- Griepentrog, W. (2014). Glaubwürdigkeit und Effizienz – Anregungen für ein Kommunikationsmanagement mit Prinzipien. Pobrano 20 marca 2024 z: <https://glaubwuerdigkeitsprinzip.de/glaubwuerdigkeit-und-effizienz-anregungen-fuer-ein-kommunikationsmanagement-mit-prinzipien/>.
- Griepentrog, W. (2016). Rezepte gegen Populismus? Anregungen für Kommunikationsmanager. Pobrano 19 marca 2024 z: <https://glaubwuerdigkeitsprinzip.de/kommunikationsrezepte-gegen-populismus/>.
- Gründl, J. (2020). Populist Ideas on Social Media: A Dictionary-Based Measurement of Populist Communication. *New Media & Society*, 0(00), 1–19.
- Hall, D. i Mikulska-Jolles, A. (2016). *Uprzedzenia, strach czy niewiedza? Młodzi Polacy o powodach niechęci do przyjmowania uchodźców*. Warszawa: Stowarzyszenie Interwencji Prawnej.
- Hartleb, F. (2013). Rechtspopulisten als Krisengewinnler in West- und Osteuropa? *Gesellschaft – Wirtschaft – Politik*, 1, 69–80.

- Hennig, A. (2016). Analyse: Hofiert und ideologisch gespalten. Die katholische Kirche und die PiS-Regierung. Pobrano 20 marca 2024 z: <https://www.bpb.de/235700/analyse-hofiert-und-ideologisch-gespalten-die-katholische-kirche-und-die-pis-regierung>.
- Herbert, D. (2019). Religion and the Dynamics of Right Wing Populism in Poland: Impacts, Causes, Prospects. *Religion and Society in Central and Eastern Europe*, 12(1), 23–37.
- Horowski, J. (2019). Education for Forgiveness in the Context of Developing Prudence. *Ethics and Education*, 14(3), 316–332.
- Horowski, J. (2024). Educational Dimension of Acts of Political Forgiveness. W: K. Wrońska i J. Stern (red.), *Defending the Value of Education as a Public Good: Philosophical Dialogues on Education and the State* (s. 66–80). Abingdon, New York: Routledge.
- Hudsky, J. (2021). Populizm a praworządność: między władzą ludu a „regułami gry”. *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem*, 43(2), 281–293.
- Ivanov, D. (2024). Left Authoritarianism and Positional Shifts of Populist Parties in Central and Eastern Europe. *East European Politics*, 1–26 (Ahead-of-print).
- Jakubowska, U. (2004). Zainteresowanie polityką i postrzeganie własnej sytuacji życiowej a postawy populistyczne. W: R. Markowski (red.), *Populizm a demokracja* (s. 173–202). Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.
- Jedynak, W. (2018). Nauczanie religii w polskich szkołach – sukces czy porażka? *Poznańskie Studia Teologiczne*, 32(1), 207–228.
- Junes, T. (2020). Polish Youth, Nationalism, and the Far Right. Pobrano 20 marca 2024 z: <https://en.zois-berlin.de/publications/polish-youth-nationalism-and-the-far-right>.
- Klimski, W. (2021). Przyszłość lekcji religii w trzydziestą rocznicę powrotu do szkoły. Konteksty socjologiczne. *Studia Humanistyczne AGH*, 20(3), 33–50.
- Konferencja Episkopatu Polski. (2010a). *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Konferencja Episkopatu Polski. (2010b). *Program nauczania religii rzymskokatolickiej w przedszkolach i szkołach*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Konferencja Episkopatu Polski. (2018). *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*. Częstochowa: Edycja św. Pawła.
- Konferencja Episkopatu Polski. (2019). *Program nauczania religii rzymskokatolickiej w przedszkolach i szkołach*. Częstochowa: Edycja św. Pawła.

- Korolczuk, E. (2020). The Fight against ‘Gender’ and ‘LGBT Ideology’: New Developments in Poland. *European Journal of Politics and Gender*, 3(1), 165–167.
- Kostkiewicz, J. (2013). *Kierunki i koncepcje pedagogiki katolickiej w Polsce 1918–1939*. Kraków: Impuls.
- Krzemiński, I. (2017). Radio Maryja and Fr. Rydzyk as a Creator of the National Catholic Ideology. W: S. Ramet i I. Borowik (red.), *Religion, Politics, and Values in Poland: Continuity and Change Since 1989* (s. 85–112). New York: Palgrave Macmillan.
- Krzyżanowska, N. i Krzyżanowski, M. (2018). ‘Crisis’ and Migration in Poland: Discursive Shifts, Anti-Pluralism and the Politicisation of Exclusion. *Sociology*, 52(3), 612–618.
- Leimgruber, S. (2008). *Feinde oder Freunde. Wie können Christen und Muslime miteinander umgehen*. Kevelaer: Lahn.
- Lesch, W. (2020). Visible Religion and Populism: An Explosive Cocktail. *Religions*, 11(8), 1–11.
- Leśniczak, R. (2024). Die Parlamentswahlen in Polen 2023. Wahlkampfberichterstattung in katholischen Wochenzeitungen. *Communicatio Socialis (ComSoc)*, 57(2), 259–271.
- Lipiński, A. (2020). Podejścia jakościowe w badaniach nad populizmem: analiza ideologii, teoria dyskursu i podejście dyskursywno-historyczne. W: A. Stępińska i A. Lipiński (red.), *Badania nad dyskursem populistycznym: wybrane podejścia* (s. 49–70). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM w Poznaniu.
- Lipiński, A. i Stępińska, A. (2020). Przegląd badań nad populizmem w Polsce. W: A. Stępińska i A. Lipiński (red.), *Badania nad dyskursem populistycznym: wybrane podejścia* (s. 23–48). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM w Poznaniu.
- Łabendowicz, S. (2020). Edukacja religijna w szkole w świetle założeń programowych katechezy Kościoła katolickiego w Polsce po 1990 r. *Zeszyty Formacji Katechetów*, 80(4), 24–38.
- Małek, M. K. (2018). Obecność edukacji medialnej i mediów w funkcjonujących gimnazjalnych podręcznikach katechetycznych. *Studia Katechetyczne*, 14, 179–218.
- Manzel, S. (2017). Medienkompetenz als Schlüsselkompetenz für politische Urteils- und Handlungsfähigkeit. Pobrano 23 czerwca 2024 z: <https://www.bpb.de/shop/buecher/schriftenreihe/medienkompetenz-schriftenreihe/257617/>

medienkompetenz-als-eine-schlüsselkompetenz-fuer-politische-urteils-und-handlungsfahigkeit/.

- Mårdh, A. i Tryggvason, Á. (2017). Democratic Education in the Mode of Populism. *Studies in Philosophy and Education*, 36, 601–613.
- Marzouki, N. D., McDonnell, D. i Roy, O. (2016). *Saving the People: How Populists Hijack Religion*. London: Hurst & Company.
- Matuschek, K. i Morcos, S. (2016). MuP-Praxishilfe: Rechtspopulismus durchschauen und Paroli bieten! Zusammenhänge verstehen und demokratisch handeln. Pobrano 20 marca 2024 z: <http://library.fes.de/pdf-files/akademie/mup/13663-20190225.pdf>.
- Mąkosa, P. (2015). State School as an Entity Providing Catholic Religious Education? *Rocznik Teologii Katolickiej*, 15(2), 7–18.
- Merkel, W. i Scholl, F. (2018). Illiberalism, Populism and Democracy in East and West. *Politologický časopis – Czech Journal of Political Science*, 25(1), 28–44.
- Mole, R. C. M., Golec de Zavala, A. i Ardag, M. M. (2021). Homophobia and National Collective Narcissism in Populist Poland. *European Journal of Sociology*, 62(1), 37–70.
- Morieson, N. (2021). *Religion and the Populist Radical Right: Secular Christianity and Populism in Western Europe*. Delaware, Malaga: Vernon Presss.
- Mral, B., Khosravini, M. i Wodak, R. (red.). (2013). *Right-Wing Populism in Europe: Politics and Discourse*. London: Bloomsbury Academic.
- Mudde, C. (2007). *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Murzańska, A. (2011). Badania nad populizmem w Polsce. *Krakowskie Studia Międzynarodowe*, 4, 349–354.
- Noury, A. i Roland, G. (2020). Identity Politics and Populism in Europe. *Annual Review of Political Science*, 23, 421–439.
- Ofmański, A. (2010). Ewangelizacja jako zadanie szkolnej lekcji religii katolickiej. *Studia Katechetyczne*, 7, 192–214.
- Olczak, A. (2015). Uczenie się demokracji od dzieciństwa – kaprys czy potrzeba współczesności? *Problemy Wczesnej Edukacji*, 31(4), 92–100.
- Orłowska, B. (2012). Edukacja religijna jako podstawa dialogu między kulturami. Spojrzenie pedagoga. *Perspectiva. Legnickie studia teologiczno-historyczne*, 21(2), 130–143.

- Petrie, M., McGregor, C. i Crowther, J. (2019). Populism, Democracy and a Pedagogy of Renewal. *International Journal of Lifelong Education*, 38(5), 488–502.
- Rebenstorf, H. (2018). „Rechte” Christen? – Empirische Analysen zur Affinität christlich-religiöser und rechtspopulistischer Positionen. *Zeitschrift für Religion, Gesellschaft und Politik*, 2, 313–333.
- Rezmer, K. (2018). Papież Franciszek wobec problemu uchodźstwa w latach 2014–2018. *Krakowskie Studia Małopolskie*, 23, 196–209.
- Sadurski, W. (2018). How Democracy Dies (in Poland): A Case Study of Anti-Constitutional Populist Backsliding. Pobrano 20 marca 2024 z: <https://rule-of-law.pl/how-democracy-dies-in-poland-a-case-study-of-anti-constitutional-populist-backsliding/>.
- Sińczuch, M., Michalski, P. i Piotrowski, M. (2021). Inequalities Among Youth and Support for Right-Wing Populism in Poland. W: M. Giugni i M. Grasso (red.), *Youth and Politics in Times of Increasing Inequalities. Palgrave Studies in Young People and Politics* (s. 231–257). Cham: Palgrave Macmillan.
- Spichal, J. i Reimann, G. (2019). Politische Dimensionen religiöser Bildung. Tagungsrückblick. *Theo-Web. Zeitschrift für Religionspädagogik*, 18(2), 106–112.
- Starnawski, M. (2017). Populizm antyislamski a socjalizacja polityczna w kontekście polskim. *Praktyka Teoretyczna*, 26(4), 63–92.
- Stępińska, A., Lipiński, A., Hess, A. i Piontek, D. (2017). Poland. A Fourth Wave of Populism? W: T. Aalberg, F. Esser, C. Reinemann, J. Strömbäck i C. H. de Vreese (red.), *Populist Political Communication in Europe* (s. 311–325). New York: Routledge.
- Surzykiewicz, J. (2007). Klimat a społeczna skuteczność szkoły. *Edukacja Zdrowotna i Promocja Zdrowia w Szkole*, 12, 6–25.
- Surzykiewicz, J. (2015). Religia, religijność i duchowość jako zasoby osobowe i kapitał społeczny w pedagogice społecznej/pracy socjalnej. *Pedagogika Społeczna*, 55(1), 23–71.
- Sydow, K. (2016). Troska, strach, wrogość. Dyskurs o uchodźcach i migrantach w Polsce i Niemczech. Pobrano 20 marca 2024 z: <https://pl.boell.org/pl/2016/07/25/troska-strach-wrogosc-dyskurs-o-uchodzcach-i-migrantach-w-polsce-i-niemczech>.
- Szelewa, D. (2021). Populism, Religion and Catholic Civil Society in Poland: The Case of Primary Education. *Social Policy and Society*, 20(2), 310–325.

- Śliwerski, B. (2011). Czy oświata potrzebuje przewrotu kopernikańskiego? W: J. Szomburg (red.), *Rozwój i edukacja. Wielkie przewartościowanie* (s. 73–84). Gdańsk: Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową.
- Telewizja Opolskie. (2016). Prezes Młodzieży Wszechpolskiej w Nysie o uchodźcach. Pobrano 29 marca 2023 z: <https://www.youtube.com/watch?v=MmHS1vwgC50>.
- Tronina, D. (2020). Unholy Alliances? A Case Study of Cooperation between Churches and the Radical Right Group Młodzież Wszechpolska in Poland. *Polish Political Science Review*, 8(1), 68–86.
- Turska-Kawa, A. i Wojtasik, W. (2020). The Importance of Religiosity in the Formation of Populist Attitudes: The Case of Poland. *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 19, 34–52.
- Tyrała, M. (2018). Wpływ populizmu na demokrację liberalną...: na przykładzie prawicy (PiS i Kukiz'15) w wyborach parlamentarnych w Polsce w 2015 roku. *Studia Politologica*, 20, 13–24.
- Wojda, W., Wdowiak, K., Witas, A., Drogoń, J. i Brakowiecki, W. (2021). The Impact of Social Media on the Lifestyle of Young People. *Polish Journal of Public Health*, 130(1), 8–13.
- Yermakova, O. (2021). PiS vs LGBT: The “Othering” of the LGBT Movement as an Element of Populist Radical Right Party Discourse in Poland. *Sprawy Narodościowe*, 53, 1–28.
- Yilmaz, I. i Morieson, N. (2021). A Systematic Literature Review of Populism, Religion and Emotions. *Religions*, 12, 1–22.
- Yilmaz, I., Morieson, N. i Demir, M. (2021). Exploring Religions in Relation to Populism: A Tour around the World. *Religions*, 12, 1–26.
- Zając, M. (2015). *XXV lat nauczania religii w polskiej szkole. Między nadzieją a rzeczywistością*. Lublin: Wydawnictwo Natan.